

Overheidszorg in **Amsterdam**

In de periode 1880-1919 veranderde het werkkerrein van de overheid aanzienlijk. Met name de gemeente begon zich noodgedwongen te manifesteren op maatschappelijk terrein. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de gang van zaken in Amsterdam waar liberale raadslieden zich actief bezig gingen houden met het wel en wee van de samenleving.

In de laatste decennia van de vorige eeuw kwam de overheid in Nederland, en niet alleen daar, voor de vraag te staan of zij kon blijven vasthouden aan de klassieke liberale opvattingen over de rol van de staat. Het groeiend besef dat hier verandering in moest komen deed zich het eerst voor op gemeentelijk niveau, met name in de grote steden. Daar was door de schaalvergroting in ieder opzicht sinds de jaren zeventig en tachtig de sociale problematiek het grootst. Zo zien we de gemeenteraad van Amsterdam zich vanaf 1880 bezig houden met terreinen waar tot dan toe weinig of geen aandacht voor was geweest: onderwijs, arbeidsvoorwaarden, gezondheidszorg, arbeidsbemiddeling en openbare diensten als gas en elektriciteit. De gemeenteraad ging hier regelgevend optreden. De bevoegdheid hiertoe dankte zij aan Thorbecke, die in 1851 al de staatsrechtelijke structuur ontworpen had,

waarin de fundamentele veranderingen van de jaren negentig zich konden voltrekken.

De bereidheid om op een breed front in te grijpen in het openbare maatschappelijke leven werd uiteraard ook gevoed door het verlangen de groeiende onrust onder de bevolking op te vangen: de arbeidersbeweging verzamelde zich binnen de poorten.

Ter illustratie van dit proces geef ik in dit artikel enkele voorbeelden.

De gasvoorziening van de Amsterdam

Op 15 oktober 1891 werd een zekere Vervaet verhoord door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19-1-1890; de Arbeidsenquête die het resultaat was van het werk van deze commissie zou op landelijk niveau de stoot geven tot een reeks van sociale wetten.

Petrus Vervaet had, gedwongen door de werkloosheid op het platteland in het begin van de jaren tachtig, zijn dorp Koewacht in Zeeuws Vlaanderen verlaten. In Amsterdam vond hij werk bij de Westelijke Gasfabriek aan de Haarlemmerweg. Hij bracht het daar

weldra tot stoker van de Imperial Gas Association, destijds nog een privé-onderneming. Toen er in die tijd een gaswerkersvereniging werd opgericht kozen de eerste leden de oud-landarbeider Vervaet tot hun voorzitter. De VZOS (Vereniging Zij Ons Streven) was zeker niet socialistisch. De voorzitter was het ook niet; hij toonde zich evenwel een goed belangenbehartiger, zodat hij bij de directie al snel bekend stond als een oproerkraai, in hun woorden: een socialist. Deze reputatie kostte hem zijn plaats als stoker, in de zomer van 1889 werd hij weer sjouwerman en verdiende meteen een gulden minder per week. Voor zijn (zeer effectieve) strijd tegen het drankmisbruik op de fabriek toonde de directie geen enkele waardering.

In de tijd dat Vervaet in functie teruggezegt werd, waren in Amsterdam twee van de meest vooraanstaande leden van de Raad, de liberalen M.W.F. Treub en C.V. Gerritsen (in die tijd steevast aangeduid als de 'man van Aletta Jacobs'), in opdracht van de gemeente bezig met een enquête naar de levensomstandigheden van de Amsterdamse arbeiders. Zij spraken uitvoerig met Vervaet, die zij toen al kenden. Treub

had in zijn kwaliteit van advocaat met hem gesproken over zijn terugzetting tot sjouwerman.

Terwijl hun onderzoek nog liep, nodigden zij hem uit een vergadering te leiden van de kiesvereniging Amsterdam, op 12 oktober 1890 in gebouw de Geelvinck aan het Singel. Gerritsen pleitte hier voor het invoeren van een minimum-loon en een maximum-arbeidsduur bij werken, die door of namens de gemeente uitgevoerd werden. Hij riep ook op tot het invoeren van pensioen- en ziekenfondsen door de gemeente (door de arbeiders zelf te beheren) en spoorde de arbeiders aan zich aan te sluiten bij de kiesvereniging. Bij het sluiten van de vergadering betuigde Vervaet zijn instemming met de woorden van Gerritsen.

De kiesvereniging Amsterdam had zich in 1888 afgesplitst van Burgerplicht. De leden, in die tijd aangeduid als radicalen, kan men het best typeren als democratische liberalen die vasthielden aan het klassieke liberalisme en tegelijkertijd de realisering van het gelijkheidsstreven voor ogen hadden, dat sinds de Franse Revolutie óók deel uitmaakte van het liberale erfgoed. Het zou overigens onjuist zijn om te stellen dat daar in Burgerplicht anders over gedacht werd. De botsing ontstond door vragen over de snelheid en omvang van de door te voeren hervormingen.

In de persoon van Gerritsen zien we het radicale streven belichaamd naar een brede maatschappelijke volksbeweging. Gerritsen ging hierbij het verst. Dit leverde hem de bijnaam op van Amsterdamse Boulanger (de Franse

generaal die in de jaren tachtig als populistisch leider spectaculair veel aanhang kreeg onder arbeiders, kleine middenstanders en boeren). Gerritsen zocht onder andere steun bij een man als Piet Nolting, bekend voorman in de ANVV; Nolting was één van de meest spraakmakende arbeidersleden van de Amsterdamse raad in de periode 1891-1923; warm voorstander van de ideeën van Treub en Gerritsen, welbespraakt pleitbezorger ook van Vervaet.

De opkomst van gemeente-bedrijven

Net als bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1889, verenigden zich in 1893 de radicalen met de katholieken en de antirevolutionairen. Gelet op de principiële uitgangspunten mogen we hier wel spreken van een uitzonderlijke coalitie. Maar er waren veel praktische overwegingen die de groeperingen daartoe brachten. De radicalen wilden beslist het monopolie van de conservatief-liberale bovenlaag breken; de confessionele minderheden hadden al lang genoeg van de bestaande politieke situatie. Op weg naar emancipatie ontdekten de 'kleine luiden' dat zij veel belangen deelden met de niet confessioneel gezinde neringdoenden. De samenwerking bij de verkiezingen werd voortgezet in de raad. De resultaten lieten niet lang op zich wachten.

Treub, die voorzitter was geworden van de nieuwe kiesvereniging, kreeg na de verkiezingen van 1893 het wethouderschap van Publieke Werken. In zijn portefeuille bevond zich ook de gasvoorziening van de stad. De gemeente Amsterdam had tien jaar voor zijn aantreden de concessie met de Imperial Gas

Association verlengd met vijftientig jaar, maar bij die gelegenheid was bedongen dat de concessie eventueel in 1897 ingetrokken kon worden, mits dit twee jaar van tevoren aangekondigd werd en er een redelijke schadeloosstelling betaald werd. In 1895 deed Treub, zoals te verwachten was, een desbetreffend voorstel. De regerende coalitie van minderheden werd het snel eens: de concessie werd ingetrokken. In hoog tempo werden vervolgens ook de waterleiding en het openbaar vervoer in eigen beheer genomen. En ook de elektriciteits- en de telefooncentrale kwam onder gemeente-beheer.

Met het noemen van het besluit tot intrekking van de concessie zijn we vooruit gelopen op de andere werkzaamheden van Treub en Gerritsen. Naasting van deze openbare nutsbedrijven was voor hen uiteindelijk slechts een onderdeel van het omschakelingsproces dat de gemeente door moest maken. Het publiek belang moest de overhand krijgen op het individueel belang. Individuele rechten zouden moeten wijken wanneer het maatschappelijk belang dit vorderde.

Sociale regelgeving

Terug nu naar hun enquête; hoe verliep het werk daaraan en waartoe leidde het?

Treub en Gerritsen waren er sinds de vergadering in gebouw de Geelvinck in geslaagd veel publiciteit en steun voor hun ideeën te verkrijgen. Bij de verkiezingen had dit hen geen windeieren gelegd. De zaak-Vervaet bleef bij dit alles veel aandacht krijgen. In de arbeidersbladen, maar ook in het deftige *Handelsblad*, lezen we er regelmatig

De Westergasfabriek rond 1900, de Engelse gasfabriek waar Vervaet werkte.



over, waarbij deze zaak dan telkens weer de aanleiding vormt om aandacht te vragen voor allerlei sociaal-economische aangelegenheden.

De directeur van de Gasfabriek liet zich overigens ook niet onbetuigd. Toen Treub en Gerritsen tenslotte met hun enquêteverslag kwamen probeerde hij het te bagatelliseren. Maar vergeefs; de concessie werd ingetrokken. De respons op de vragenlijsten van Treub en Gerritsen was overweldigend geweest. Veel meer bonden dan de oorspronkelijk tweeëntwintig aangeschrevene gaven antwoord: de schilders van Eenheid Sterk, de bakkers van Ons Genoegen is Loon naar Werk, de timmerlieden van Concordia Inter Nos, zinkwerkers, grondwerkers enzovoort; een bonte stoet van lokale bondjes die vaak het stadium van de verzekeringskassen en gezelligheidsverenigingen nauwelijks ontgroeid waren.

De enquêteurs concludeerden dat de lonen veel te laag waren voor de heersende behoeften. Onder de bewaard gebleven stukken getuigden de budgetten van de arbeidersgezinnen van de schrijnende nood.

Treub en Gerritsen vonden dat de gemeenteraad hier een taak had; deze moest invloed uitoefenen op de loonvorming in de stad. Op 11 juli 1891 richtten zij zich met een formeel verzoek tot de raad: laat B en W voortaan "in bestekken van bouwwerken en bij het verlenen van concessies bepalingen opnemen omtrent loon en arbeidsduur". Zij stelden dat de commissie vrijwel unaniem van oordeel was "dat de werkgever zich behoort te bekommeren om het lot van degene die hij in dienst heeft ... geldt dit voor de werkgever in het algemeen, hoeveel te meer dan niet voor de overheid wanneer deze direct of indirect als werkgever optreedt. Afgezien toch hiervan dat de overheid het voorbeeld heeft te geven met betrekking tot de zedelijke plichten jegens de personen die middellijk of onmiddellijk in haar dienst zijn, heeft zij bovendien het belang der gemeenschap in het oog te houden" (verg. G.R. 11-7-1891).

Burgemeester en wethouders reageerden positief op de voorstellen, wat echter nog niet wilde zeggen, dat zij ze meteen overnamen. Zij gaven de comitésredacteur A.J. Cohen-Stuart de opdracht een nota samen te stellen waarin het arbeidersvraagstuk in zijn totaliteit behandeld werd: een beproef-



Het neerslaan van het Palingoproer. Illustratie in 'L'Illustration' van 7 augustus 1886 naar een tekening van M. de Haenen. Relletjes en oproeren beïnvloedden sterk de meningsvorming bij de stedelijke overheid.

de methode om van een voorstel af te komen. De nota bagatelliseerde de zaak Vervaeke; de kwestie werd in de bladen veel te eenzijdig voorgesteld. Treub en Gerritsen hadden zich te veel laten meeslepen door de emoties die losgekomen waren bij het ontslag van Vervaeke.

De truc van de gemeente ging echter niet op. Tijdens de behandeling van de nota kwamen er bij de raad reeksen adhesiebetuigingen binnen voor het werk van de beide liberale voormannen. Van verenigingen zoals ik er hier voor al enkele noemde, maar ook van bijvoorbeeld de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en van de Handwerkersvriendenkring ... In al deze adhesiebetuigingen werd de nota Cohen-Stuart afgewezen, terwijl er tegelijkertijd volledig instemming betuigd werd met de nota van Treub en Gerritsen. Wat Vervaeke betreft, die werd ook nu niet vergeten. Zijn geval werd in de stukken steeds genoemd.

Wat op de leden van de gemeenteraad misschien nog wel meer indruk zal hebben gemaakt, is het feit dat er buiten de raad ook regelmatig gedemonstreerd werd voor de voorzitter van de Gaswerkersvereniging. Zo liet met name de Sociaal Democratische Bond zich niet onbetuigd.

Soms gingen de revolutionaire aanhangers van deze partij zo ver dat zij zich de woede van meer gematigde deelnemers aan protestvergaderingen op de hals haalden. In september lezen we in het *Handelsblad* over grote groepen arbeiders die niet langer meer naar de huns inziens te gematigde taal van Treub en Gerritsen wilden luisteren en zich in optocht, revolutionaire liederen zingend, naar het huis van de burgemeester begaven. De politie wist bij die gelegenheid, op 20 september 1892, de zaak maar ternauwernood in de hand te houden.

De ontwikkelingen buiten de raadszaal zullen er zeker in belangrijke mate toe

Literatuur

G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980).

P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* ('s-Gravenhage 1985).

Uitvoering literaturopgave met betrekking tot het behandelde onderwerp.

H.J. Scheffer, *Een ongewoon heer met ongewone besognes, Henri Tindal* (Bussum 1976).

W. Vonk, *Gaswerkersvereniging Verbetering Zij Ons Streven, V.Z.O.S. 1888-1938* (Amsterdam z.j.).

Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (Amsterdam, Stichting IISG)

Enquête 1890, Amsterdam zitting 15-10-1891, Verhoor van Petrus Vervaeet (ook opgenomen in J. Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850* (Nijmegen 1979))

bijgedragen hebben dat de meerderheid van de gemeenteraad zich tenslotte toch, op 12 oktober 1892, uitsprak voor de voorstellen van Treub en Gerritsen: "*De Gemeenteraad van Amsterdam, overwegende de wenselijkheid om bepalingen vast te stellen zowel betreffende het loon als de arbeidsduur als in het algemeen de regten en verplichtingen der werklieden der gemeente zelve, of werkzaam bij concessionarissen en aannemers van gemeentewerken, besluit tot het benoemen van een commissie teneinde bepalingen te ontwerpen en daaromtrent voorstellen te doen*".

En hoe verging het Vervaeet?

Na 1892 verdween zijn naam uit de publiciteit.

Op 20 juni 1897 overleed hij op 43-jarige leeftijd in het Amsterdamse Binnengasthuis. In zijn overlijdensakte wordt als beroep opgegeven: conciërge, van een arbeiderslokaal aan het 's-Gravenhekeje. In dit pand had de flamboyante Tindal aan het eind van de jaren tachtig een zogenaamd wachten afrekeningslokaal gesticht. Tindal speelde daarmee in op een onder andere ook door Treub en Gerritsen verwoorde behoefte om lokaliteiten te stichten waar arbeiders uitbetaald konden worden, in plaats van in de gebruikelijke kroegen.

Hoe idealistisch Tindal hiermee precies

handelde is moeilijk aan te geven.

Vervaeet had er in elk geval een baan aan te danken, met behulp van Treub, die hem begin 1893 bij Tindal voordroeg. Vervaeet en Treub zagen toen ook af van verder procederen tegen de directie van de Gasfabriek. Een rol in de arbeidersbeweging speelde Vervaeet sindsdien niet meer.

Slot

De overname van energie- en openbare nutsbedrijven in Amsterdam en weldra in andere steden vormde een ontwikkeling die uniek genoemd mag worden. Hier wordt zichtbaar dat het liberalisme van karakter veranderde. Diende de staat oorspronkelijk in de ogen van de klassieke liberalen zich te onthouden van ingrepen in het maatschappelijk leven, voortaan moest de staat zich juist actief gaan bezighouden met de samenleving.

Het is de verdienste van het liberalisme dat het zelf de mannen voortbracht, die dit inzicht formuleerden. Waarbij wel opgemerkt moet worden, dat zij bondgenoten van buiten kregen: zich emanciperende groepen zoals de confessionelen en de arbeiders.

Na de gemeentelijke verkiezingen van 1893 raakten de liberalen hun meerderheid in de Amsterdamse raad kwijt; zij hielden negentien zetels over tegen acht van de radicalen, zes van de rooms-katholieken en zes van de antirevolutionairen.

Na deze verkiezingen veranderde de politieke kaart van de stad opnieuw

snel. De radicale SDB verloor haar voortrekkerspositie. In feite had zij deze slechts kunnen behouden wanneer zij consequent de lijn van Gerritsen en Nolting gevolgd had: streven naar een brede volkspartij. Dit gebeurde niet; daarmee kwamen er mogelijkheden voor een moderne arbeidersbeweging.

De in 1894 opgerichte SDAP onderscheidde zich van de revolutionaire SDB door op gemeentelijk terrein duidelijk te maken dat zij streefde naar een democratische samenleving. Zij nam hiermee, om met de historicus P.F. Maas te spreken, de radicale inboedel over. De socialisten zouden uiteindelijk na hun intrede in de raad de grote maatschappelijke problemen van de gemeente oplossen. Belangrijke voor mannen werden P.L. Tak (1848-1907) en F.M. Wibaut (1859-1936). De eerste werd door zijn mede-SDAP'ers geëerd als 'vader van de sociaal-democratische gemeentepolitiek'; hij was zijn politieke loopbaan begonnen als radicale liberaal. Ook voor Wibaut geldt dat hij geestelijk stamde uit het milieu van de radicale middenstand. Zij bouwden met hun SDAP voort op de fundamenteën die door de radicalen gelegd waren aan de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij op gemeentelijk niveau.

Toen Treub in 1896 hoogleraar werd in Amsterdam bracht hij de betekenis van dit proces in zijn inaugurele rede als volgt onder woorden:

"De sociale economie gaat uit van de stelling, dat de grenzen van de vrijheid van ieder bepaald worden door het belang van allen en dat derhalve elk individueel recht aantastbaar is en aangetast moet worden, zodra het belang der maatschappij waarvan het individu deel uitmaakt, dit vordert".



F. M. Wibaut.